

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 4 Issue 03 | pp. 487-492 | ISSN: 2181-1865

Available online <https://finance.tsue.uz/index.php/afa>

JAHON IQTISODIYOTINI RAQAMLASHTIRISH SHAROITIDA KORXONALARNI IQTISODIY XAVFSIZLIGINI TA'MINLASHDA DIAGNOSTIKA TIZIMINI O'RNI

Uktamov Xusniddin Faxriddinovich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
"Iqtisodiy xavfsizlik" kafedrasida
mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Global beqarorlik va jahon iqtisodiyotining yaqinlashib kelayotgan retsessiyasi sharoitida korxonalar bozordagi mavqeini saqlab qolish, iqtisodiy xavfsizlik va kelgusi barqaror o'sish potentsiallarini ta'minlash uchun yangi tashkiliy modellar va boshqaruv yondashuvlarini izlashlari kerak. Diagnostika yondashuviga asoslanib, maqolada xavfsizlik maqsadlariga erishish va uning shakllanishiga davlat ta'siri kontekstida korxonalar faoliyatida boshqaruv paradigmasini o'zgartirish muammolari ko'rib chiqiladi. Korxonalar iqtisodiy xavfsizligi darajasini baholashda turli metodologik usullarni qo'llash tajribasini tanqidiy tushunishga ko'ra, mualliflar iqtisodiy xavfsizlikning miqdoriy qiymatlarining tezlashtiruvchi (sekinlashtiruvchi) hisoblangan ko'rsatkichlarining yondashuvni taklif qiladilar va asoslaydilar. Muallif xavfsizlik holatini baholash uchun taklif etilayotgan texnologiyaning imkoniyatlari va maqsadga muvofiqligini, iqtisodiy tizimning rivojlanish dinamikasida ushbu baholashning keng imkoniyatlarini namoyish etadilar. Jahon iqtisodiyotini raqamlashtirish sharoitida korxonalar iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda diagnostika tizimini o'rnini oshirish bo'yicha xulosa va takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: korxonalar iqtisodiy xavfsizligi, iqtisodiy xavfsizligi darajasi, xavfsizlik holati, iqtisodiy tizim, diagnostika tizim, beqarorlik.

Kirish

Iqtisodiyotning birlamchi bo'g'ini faoliyatida tavakkalchilikka yo'naltirilgan mexanizmni joriy etish amaliyoti va nazariy tadqiqotlar darajasida sanoat korxonalarining iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash muammosi hozirgi vaqtda bir qator ilmiy yondashuvlarga asoslanadi. Har bir yondashuv ko'rib chiqilayotgan masala doirasida ilmiy va amaliy fikr rivojlanishining ma'lum bir bosqichidir. Turli nuqtai nazarlarning evolyutsiyasiga ko'ra, biz xavfsizlik muammolari kontekstida sanoat tashkilotini boshqarishning quyidagi kontseptual yondashuvlarini ko'rsatishimiz mumkin[1]:

- axborot xavfsizligiga tahdidlarning oldini olish uchun sanoat sub'ektining iqtisodiy xavfsizligi tizimidagi yetakchik ro'lni belgilovchi axborot yondashuvi;
- tashkilotning hozirgi tashqi tahdidlarga qarshi turishga tayyorligini e'tiborsiz qoldiradigan mudofaa yondashuvi;
- ularning dinamikasi va tahdidlarga qarshi turishning oldini olish mexanizmini yaratish;

- xo'jalik yurituvchi sub'ektning xavfsizlik rejimida ishlashi uchun yaxlit tizimni shakllantirishga qaratilgan, lekin ayni paytda qarorlar qabul qilishda og'irlik markazini makrodarajaga o'tkazishga qaratilgan institutsional yondashuv;
- xo'jalik yurituvchi sub'ektga bozorda raqobatbardosh mavqeyini saqlab qolish imkonini beruvchi asosiy faoliyat ko'rsatkichlarini shakllantirishga qaratilgan raqobatbardosh yondashuv, ba'zan iqtisodiy xavfsizlikka tahdid va xavf-xatarlarga e'tibor bermasdan, raqobatbardosh ustunliklarni yaratishga harakat qilish;
- resurs-funksional yondashuv, bu tashkilotni turli xil resurslar va ulardan samarali foydalanish bilan ta'minlaydigan omillarning afzalliklarini belgilaydi, lekin sanoat ob'ekti mavjudligining kontseptual asosi sifatida xavfsizlik talablarining ko'p funktsiyali ro'lini to'liq hisobga olmaydi;
- sanoat korxonalarini faoliyatiga ta'sir ko'rsatadigan o'zgaruvchilar bilan bog'liq aniq vaziyatga e'tibor qaratadigan va vaziyatni izohlash usullari to'plamini qo'llash uchun asos yaratadigan institutsional yondashuv. Bu xavfsizlik sohasida qarorlar qabul qilish uchun zarur, lekin shu bilan birga, u ko'pincha tashkilotni qolganlarga zarar yetkazadigan muayyan funktsional xavfsizlik quyi tizimlarining ustuvorligini tanlash oldiga qo'yadi;
- sanoat korxonalarining turli quyi tizimlarining ishlashi xavfsizligini ta'minlash maqsadini hisobga olgan holda harakatlar va operatsiyalar ketma-ketligini shakllantirish zarurligini belgilaydigan texnologik yondashuv.

Keyinchalik, xavfsizlik masalalari bo'yicha qarashlar olimlarni ushbu hodisani integratsiyalashgan, tizimli va strategik yondashuv asosida amalga oshirilgan boshqaruvdagi yangi paradigmalarni nuqtai nazaridan izohlashga olib keldi. Biroq, sanoat korxonalarini boshqarishda ularning shubhasiz ahamiyati va amaliy ahamiyatiga qaramay, xavfsizlikka e'tibor qaratish bilan birga, asosli amaliy yechimni talab qiladigan uslubiy muammolar mavjud [2].

Ushbu metodologik masalalarni hal qilish tadqiqotning maqsad va vazifalarini oldindan belgilab berdi. Uning yangiligi mikrodarajadagi xavfsizlik vazifalarining rasmiylashtirilgan strategik qarashlarini va davlat nuqtai nazaridan sanoat korxonalarining xavfsizlik holatini ko'p mezonli baholash uchun mualliflar modelini isbotlash bilan belgilanadi.

Mavzu bo'yicha adabiyotlar tahlili

Maqolaning masalalari operatsion tadqiqot va tizimli tahlil nazariyasining mahalliy maktabining g'oyalariga asoslanadi. Iqtisodiy fan tadqiqotchilarining sifat xulosalarini rasmiylashtirish va "iqtisodiy xavfsizlik" holatining miqdoriy baholarini olish va uning mavjud sabab-oqibat munosabatlari nuqtai nazaridan mantiqiy tushunish imkonini beradi.

I.S. Yakshina o'z asarlarida ushbu tushunchaning ta'rifidagi ma'lum bir qarama-qarshilikka ishora qiladi. Uning fikricha, "iqtisodiy xavfsizlik hodisasini uning hosilasi "iqtisodiy xavf"ning aniq ta'rifidan kelib chiqib ko'rib chiqish kerak. Dialektik yondashuvga ko'ra, xavfsizlik mavjud bo'lolmaydi, shuning uchun uni tadqiqotning boshlanishi sifatida tanlab bo'lmaydi [3]. Zamonaviy rus fani, "xavfsizlik" tushunchasi hech qanday xavf mavjud bo'lmagan holat bo'lib, xavf deganda tahdid darajalaridan biri tushuniladi. "Xavf bo'lmagan holat" bo'lishi mumkin emas, chunki agar ob'ekt mavjud bo'lsa, keyin unga tahdid soluvchi omillar to'plami mavjud" (Yakshina, 2013) [4].

Mualliflarning mulohazalari milliy xavfsizlik muammolariga e'tibor qaratgan holda, ma'lum bir bozor sub'ekti uchun ham, umuman davlat uchun ham iqtisodiy xavfsizlik kabi hodisaning o'rnini belgilashga yangi kontseptual yondashuvni shakllantirishga imkon beradi. Mualliflarning fikriga ko'ra, G.V. Ivaschenko o'zining "Xavfsizlik" tushunchasi to'g'risida" asarida: "xavfsizlik - bu sub'ektlar o'z qadriyatlarini saqlab qolish va qayta ishlab chiqarish shartlari" (Ivaschenko, 2000) [5]. Natijada, I.S.Yakshina ushbu tushunchaning quyidagi talqinini taklif qiladi: "iqtisodiy xavfsizlik ta'minlash - bu xavfsizlik paydo bo'lganda xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning mavjudligi uchun shunday shart-sharoitlarni yaratish jarayoni bo'lib, u nafaqat ma'lum bir pozitsiyani saqlab qolish va himoya qilishni, balki noaniqlik va xavf sharoitida yangi, yuqori darajadagi rivojlanish va farovonlikka kirish uchun imkoniyatlar yaratishni nazarda tutadi, chunki faqat rivojlanish ichki salohiyatni kengaytiradi va mustahkamlaydi" deb ta'rif beradi[6].

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot davomida sanoat korxonalarining iqtisodiy xavfsizlinin taminlash maqsadida ilmiy-tadqiqot faoliyati olib borishning mushohada, induksiya va deduksiya, dinamik qatorlar, analiz va sintez, monografik tadqiq etish, tizimli tahlil, taqqoslash va boshqa usullardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar

Diagnostika tizimli yondashuvdan boshlab va xo'jalik yurituvchi sub'ektning xavfsizlik quyi tizimi milliy xavfsizlikning umumiy tizimiga kiritilganligini hisobga olgan holda, ushbu muammoni korxonalar va davlatning birgalikdagi boshqaruvi vakolatlari toifasiga kiritish kerak. Shu bilan birga, davlatning roli nafaqat biznes uchun qulay huquqiy va boshqa "maydon" yaratish, har bir bozor sub'ekti tomonidan xavfsizlik tizimini yaratish bo'yicha qarorlar ishlab chiqilishi shart-sharoitlarini ta'minlash kontekstida amalga oshirilishi kerak. Demak, sanoat korxonalarini uchun foyda uning faoliyatining maqsadi va iqtisodiy xavfsizlik mezonini hisoblanadi. Shu bilan birga, foyda olishga intilish milliy barqarorlikni ta'minlamasligini tushunish tobora keng tarqalgan.

Bugungi kunda vaziyat tubdan boshqacha: so'nggi o'n yilliklarda (G'arb dunyosida) davlatning ro'li sezilarli darajada kamaydi. Bu vaziyat o'zgarishi kerak, chunki COVID 19 sabab bo'lgan bunday kattalikdagi ekzogen zarbani sof bozorga asoslangan yechimlar bilan qanday hal qilish mumkinligini tasavvur qilish qiyin. Koronavirus odamlar o'rtasidagi murakkab va zaif muvozanat haqidagi tasavvurni o'zgartirishga muvaffaq bo'ldi[7].

Xavfsizlik shartlarini yaratish, uning xavfsizligi uchun strategik poydevor qo'yadigan muayyan sub'ektning maqsadi va qiymatining aniq tushunchasidan kelib chiqishi kerak. Mavjud iqtisodiy madaniyatni hisobga olgan holda, bunday mafkuraviy pozitsiyani davlat o'zining milliy xavfsizlik maqsadlaridan kelib chiqqan holda, ularni muayyan bozor sub'ektining xavfsizlik maqsadlariga bo'ysundirib shakllantirishi kerak.

Maqolada ko'tarilgan muammolarning yana bir tarkibiy qismi iqtisodiy xavfsizlikni mikrodarajada baholash bilan bog'liq.

Bu masala muhim ahamiyatga ega, chunki iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha qarorlar qabul qilish jarayonining o'zi diagnostika bosqichidan boshlanadi va uning samaradorligi tahlilchi ushbu faoliyatda qo'llaydigan uslubiy yondashuvlar va metodologik usullar bilan belgilanadi.

Hozirgi vaqtda xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning iqtisodiy xavfsizligi tizimlarini diagnostika qilishning keng ko'lamli usullariga ega bo'lganligi sababli, ko'rsatkichlarni baholash usullari amaliyotda asosiy qo'llaniladi.

Ushbu yondashuv doirasida asosiy savollar diagnostika maqsadlarida ishlatiladigan ko'rsatkichlar va ularning chegaralari haqidadir. Moliyaviy holatni baholash va moliyaviy resurslardan foydalanish ko'rsatkichlari eng ko'p qo'llaniladi.

Bir qator mualliflarning fikriga ko'ra (Sergeeva, 2019, Karanina, Ryazanova, Gritsuk, 2018, Klychova, Zakirova, Dyatlova, Klychova, Zaugarova, Zalyalova, 2019), likvidlik, moliyaviy barqarorlik, aylanma va rentabellikni baholash uchun eng afzal ko'rsatkichlar hisoblanadi. Chegara qiymatlaridan qisman og'ishlar asosida biz integral ko'rsatkichni olamiz, tadqiqotchilar esa har bir ko'rsatkichning iqtisodiy xavfsizlik darajasini umumiy baholashga qo'shgan hissasini aniqlaydigan vazn koeffitsientlariga (ballarga) turli yondashuvlarni taklif qilishadi (Azarenko, 2017) [8].

Ushbu tadqiqotda ushbu holat asosiy ahamiyatga ega va biz ushbu ko'rsatkichlarni mezonlar to'plami shaklida hisobga olishning o'ziga xos shakllarini taklif qilamiz. Shuning uchun chegara qiymatlari model parametrlari xususiyatiga ega va xo'jalik yurituvchi sub'ektlar siyosati bilan belgilanadi.

Iqtisodiy xavfsizlik darajasini baholashning yana bir keng tarqalgan yondashuvi risklarni boshqarish texnologiyasida sinovdan o'tgan yondashuvdir. Bu yerda mavjud usullarning xilma-xilligi xavflarni sifat va miqdoriy talqin qilishgacha qisqartirilishi mumkin. Shuningdek, bir qator mualliflar xavfning muhimligini hisobga olgan holda tortish usulini taklif qilishadi (Aleksandrov, 2019) [9].

Iqtisodiy xavfsizlik darajasini baholashning boshqa yondashuvlari ham mavjud: moliyaviy-xo'jalik faoliyatining kompleks riskini baholash; bankrotlik xavfi diagnostikasi va boshqalar keltrish mumkin.

Ushbu maqolada biz ushbu yondashuvdan foydalanamiz, chunki rasmiy ro'yxatga olish noaniqliklarning mavjudligini hisobga oladi, ularning amalga oshirilishi biznes operatsiyalarida xavflarning mavjudligini anglatadi, maqsadli harakatlar to'plami sifatida. Shunday qilib, biz yuqorida tavsiflangan ikkita yondashuvni birlashtiramiz.

Biroq, turli usullar bilan amaliy tajriba tahlilchiga qoniqarli natijalarni bermaydi. Asosiy sabablar quyidagilar. Birinchidan, indikator sifatida keng tarqalgan yondashuv tashkilotning xavfsizlik rejimidagi faoliyatini baholash mezonlarini sub'ektiv tanlashni va ular ichida har bir mezonni belgilaydigan ko'rsatkichlar to'plamini talab qiladi. Bu yerda korxonalar faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olmasdan standart yondashuvlardan foydalanish mantiqqa to'g'ri kelmaydi. Ammo, bu borada ko'rsatkichlarning chegara qiymatlari bilan bog'liq muammo mavjud. Ba'zi hollarda ular umumiy qabul qilinganidan butunlay boshqacha ma'noga ega bo'lishi kerak, masalan, savdo korxonalar uchun avtonomiya koeffitsienti. Va umuman olganda, chegara (me'yoriy) qiymatlarni belgilash operatsiya qiluvchi tomon manfaatlaridan kelib chiqqan holda operatsiya tadqiqotchisining vakolatidir [10].

Albatta, korxonaning iqtisodiy xavfsizligining haqiqiy holatini baholash bosqichida indikator usulidan foydalanish juda qulay bo'lib, uning keng tarqalishini belgilaydi. Dastlabki ma'lumotlarni olish imkonini beruvchi axborot bazalari ham mavjud.

Foydalanuvchilar baholashdan manfaatdor uchinchi shaxslar, masalan, kreditorlar bo'lishi mumkin.

Ammo tahlil va baholash rejalashtirish uchun asos bo'lib, bu holda indikativ yondashuv, ya'ni tizimga asoslangan ko'rsatkichlar foydalanish mumkin. Afsuski, o'zbek amaliyotida bunday rejalashtirish ko'pincha "ko'rsatkichlar qiymatlarini tuzatishning texnokratik usullari" ga olib keladi, taktik qarorlarni iqtisodiy xavfsizlik tizimini shakllantirish strategiyasi bilan almashtiradi.

Ushbu tadqiqotda taklif etilgan tizimli yondashuv ushbu "texnologik" tuzoqdan qochish va ko'rsatkichlar dinamikasini baholashga o'tish imkonini beradi[11].

Shuningdek, mahalliy korxonalar uchun xavfsizlik holatini aniqroq baholashga yordam beradigan ko'rsatkichlarni tanlash tavsiya etiladi. Har bir sanoat ko'rsatkichlarning o'ziga xos chegara qiymatlariga muhtoj, chunki maqsad mutlaq emas, balki xavfsizlikning murosali darajasiga erishishdir.

Korxonalarining iqtisodiy xavfsizligi holatini tahlil qilish va monitoring qilish uchun ko'rsatkichlarni baholash mexanizmini takomillashtirish bir qator qoidalarni hisobga olgan holda qurilishi mumkin[12]:

1. Korxonaning moliyaviy ahvoli va boshqa ko'rsatkichlarini risklar ko'rsatkichlariga aylantiruvchi iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlarini hisobga olishning kompleks modelini joriy etish zarur;

2. Sanoat sharoitlari va zamonaviy voqelikni hisobga olgan holda ko'rsatkichlarning chegaraviy qiymatlarini yangilash zarur. Misol uchun, agar 2000-yillarning boshlarida moliyaviy leverage koeffitsientining qiymati 2 dan oshgan bo'lsa, hozirda ko'p sonli tashkilotlar, ayniqsa davlat tashkilotlari ushbu ko'rsatkichdan sezilarli darajada oshib ketadigan qiymatlarni namoyish qilmoqdalar.

3. Boshqaruv kompaniyasi yoki davlat (sifatida) bo'lishi mumkin bo'lgan markaz pozitsiyasidan asosiy strategik yo'nalishlar (kompleks xavf KRIning asosiy parametrlari) tizimidagi xavfsizlik holatini kompleks baholashga yondashuvni shakllantirish zarur).

Xulosa va takliflar

Umuman olganda, biz noaniqlik sharoitida qarorlar qabul qilish markazining oqilona asoslash sxemasini taqdim etamiz, ya'ni tashqi sharoitlardan noqulay hodisalarning boshlanishi va ichki iqtisodiy agentlar tomonidan mahalliy darajada maqbul qarorlar qabul qilish imkoniyati bilan bog'liq bo'ladi.

Ushbu sxema doirasida biz ko'p mezonli holatni ham ko'rib chiqamiz, masalan, Markaz bitta mezon bilan cheklanmasdan, bir qator ko'rsatkichlarni hisobga olgan holda qaror qabul qiladi.

Muallif tomonidan taklif etilgan yondashuv an'anaviy ko'rsatkich yondashuvini hisobga olgan holda, lekin uni tezlashtirishning hisoblangan ko'rsatkichlarini (koeffitsientlarini) kiritish bilan to'ldirgan holda, iqtisodiyotning birlamchi bo'g'inining iqtisodiy xavfsizligi darajasini yanada to'g'ri baholashga imkon beradi. sekinlashtiruvchi) ko'rsatkichlarning miqdoriy qiymatlaridan foydalanish orqali biz korxonalarini iqtisodiy xavfsizligini baholashga erishishimiz mumkin. Bu texnologiya, bir tomondan, har bir tarmoqqa, xususan, sanoat korxonalariga xos bo'lgan ko'rsatkichlarning chegaraviy qiymatlari muammosini hal qilish imkonini beradi. Boshqa tomondan, bu dinamikada xavfsizlik holatini baholash imkoniyatini beradi va har doim ham ob'ektiv bo'lmagan har

qanday standart qiymatdan chetga chiqish faktini aniqlamaydi. Jahon iqtisodiyotini raqamlashtirish sharoitida korxonalarni iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda diagnostika tizimdan foydalanish orqali ushbu tadqiqotni yanada kengaytrishga erishishimiz mumkin.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati

1. Aleksandrov, G.A., 2019. Economic security and investment attractiveness of enterprises: the nature of the relationship and the problem of assessment, *Economic relations* 9(3), 2269-2284.
2. Azarenko, N.Yu., 2017. Application of the system-target development model in assessing the economic security of an economic entity. *International scientific research journal* 10(64)-2, 70-74.
3. Ilysheva, N., Karanina, E., Baldesku, E., Zakirov, U., 2017. Detection of the Interdependence of Economic Development and Environmental Performance at the Industry Level. *Montenegrin Journal of Economics* 13(4), 19-29. DOI: 10.14254/1800-5845/2017.13-4.2.
5. Ivaschenko, G.V., 2000. On the concept of "safety", *Theoretical journal CREDO* 24.
6. Karanina, E. Yurieva, L., Dolzhenkova, E., 2018. Assessing the innovative attractiveness of industrial companies in the conditions of high uncertainty. *Espacios* 39, 28.
7. Karanina, E., Kartavyh, K., 2017. Economic security of modern Russia: The current state and prospects. *MATEC Web of Conferences: 2017 International Science Conference on Business Technologies for Sustainable Urban Development (SPbWOSCE 2017)* 170.
9. Karanina, E., Ryazanova, O., Gritsuk, N., 2018. Conceptual approach to the assessment of economic security of economic entities on the example of transport enterprises. *International Scientific Conference Environmental Science for Construction Industry – ESCI 2018 MATEC Web Conf.* 193, 8.
10. Klychova, G., Zakirova, A., Dyatlova, A., Klychova, A., Zaugarova, E., Zalyalova, N., 2019. Methodological tools to ensure economic security in the personnel management system of enterprises. *Innovative Technologies in Environmental Science and Education (ITESE-2019). E3S Web Conf.* 135, 13. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/201913504008>.
11. Sergeeva, I.A., 2019. Analysis of methodological approaches to assessing the economic security of an enterprise. *Modern economy: problems and solutions* 8(116), 64-78.
12. Yakshina, I.S., 2013. Modern theoretical approaches to the content of the category of economic security of subjects of economic activity. *Humanitarian research* 10

Copyright: © 2024 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution-4.0 International License (CC - BY 4.0)

